

УДК 634.8:94(470)«17/18»

**ЗАРОДЖЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВИХ
ЗАСАД З ВІНОГРАДАРСТВА В РОСІЙСЬКІЙ
ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII – ПЕРША
ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТЬ)****ORIGIN AND FORMATION OF SCIENTIFIC
FOUNDATIONS OF WINEGROWING IN THE
RUSSIAN EMPIRE (2ND HALF OF XVIII – 1ST
HALF OF XIX CENTURIES)****Малащук О. С.,**кандидат економічних наук, доцент,
Одеський державний аграрний університет;
докторант Національної сільськогосподарської
бібліотеки НААН України (Одеса, Україна), e-mail:
osmalashcuk@gmail.com**Malaschuk O. S.,**PhD, Associate Professor, Odessa State Agrarian
University; candidate for a doctor's degree of the
National Agricultural Library NAAS Ukraine (Odessa,
Ukraine), e-mail: osmalashcuk@gmail.com

Досліджено історіографію праць з виноградарства Російської імперії в другій половині XVIII – першій половині XIX століть. Встановлено, що визначальною роботою з вивчення наукових праць в області виноградарства цього періоду є книга Таїрова В. Є. «Бібліографічний показчик книг, брошур і журнальних статей з виноградарства і виноробства, надрукованих з 1755 по 1890 р. включно».

Відображено авторський аналіз та систематизацію історичних джерел, які містять безпосередню чи опосередковану інформацію про зародження виноградарства. Окрему групу історичних джерел становлять спеціалізовані періодичні видання, завдяки яким повніше і детальніше формується уявлення цілісної картини дослідження: «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие» (1755–1764 рр.), «Труды Императорского Вольного Экономического общества» (1766–1915 рр.), «Санкт-Петербургские ежегодные сочинения» (1728–1914 рр.), «Записки императорского Общества сельского хозяйства Южной России» (1832–1917 рр.).

Обґрунтовано визначальний вплив на формування теоретичних та методологічних основ досліджень з виноградарства Російської імперії Вільного Економічного товариства (1765–1919 рр.) та Товариства сільського господарства Південної Росії (1828–1917 рр.).

Ключові слова: виноградарство, культура винограду, історіографія виноградарства, Вільне Економічне товариство, Товариство сільського господарства Південної Росії.

The historiography of works on viticulture of the Russian Empire in the second half of the XVIII – first half of the XIX centuries is researched. It is established that the decisive work on the study of scientific works in the field of viticulture of this period is the book, wrote by Tairov V. Y. «Bibliographical index of books, brochures and magazine articles on viticulture and winemaking, printed from 1755 to 1890».

The author's analysis and systematization of historical sources, which contain direct or indirect information on the origin of viticulture, is shown. A separate group of historical sources are represented by specialized periodicals, through which a complete and detailed presentation of a coherent picture of the study is formed: «Monthly compositions, for the benefit and merriment of the employees» (1755–1764), «Proceedings of the Imperial Free Economic Society» (1766–1915), «St. Petersburg Annual Compositions» (1728–1914), «Notes of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia» (1832–1917).

The defining influence on the formation of theoretical and methodological bases of the studies on viticulture of the Russian Empire of the Free Economic Society (1765–1919) and the Agricultural Society of Southern Russia (1828–1917) is substantiated.

Keywords: viticulture, grape culture, historiography of viticulture, Free Economic Society, Society of Agriculture of Southern Russia.

Постановка проблеми. Історія розвитку виноградарства в Україні бере свій початок з глибокої давнини. З врахуванням суспільно-політичних та економічних умов певного історичного періоду змінювались світоглядні

погляди дослідників в цій галузі, здійснювався пошук нових засобів історичного дослідження та формувались специфічні концептуальні підходи. Однак на території України дослідження з систематизації історіографії виноградарства досить незначні. В зв'язку з цим зростає інтерес науковців до даної проблематики питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження історії розвитку та становлення виноградарської науки в Україні є порівняно малодослідженою галуззю вітчизняної науки. Поряд з цим існує низка наукових праць вчених, у яких окремі аспекти даної тематики були розглянуті. Серед них роботи Н. Г. Бернар [1], А. Р. Боевої [3], П. П. Макаренко [4], М. А. Пеляха [7]. Тому на сьогодні залишається актуальним і потребує подальшого узагальнення аналіз напрацьованих в цій сфері.

Постановка завдання. Метою написання статті є аналіз і систематизація історичних джерел з розвитку виноградарства на території сучасної України в другій половині XVIII – першій половині XIX століть.

Виклад основного матеріалу. Історіографія наукових праць з виноградарства Російської імперії в другій половині XVIII характеризується дослідженнями щодо зародження основ культури винограду. Нами систематизовано роботи з проблематики даного питання.

Однією із перших друкованих робіт про виноград, яка дійшла до наших часів була опублікована в «Ежемесячных сочинениях, к пользе и увеселению служащие» – першому в Російській імперії щомісячному науково-популярному і літературному журналі, який видавався в Петербурзькій Академії Наук в 1755–1764 рр. Це стаття «О разведении винограда», яка була видана в цьому журналі за липень 1756 р. Стаття не підписана, і виявити, хто був її автором, не вдалось. Поява цієї роботи говорить про зростання цікавості до виноградарства, яке не отримало ще широкого розповсюдження в тодішніх межах Російської імперії. Стаття ця була опублікована в час, коли Бессарабія, найбільш південні території України, Крим, Кубань, Дагестан, Закавказзя і Середня Азія ще не входили в склад Російської імперії. Виноградарством займались лише на Дону та в Нижньому Поволжі. Автор статті був прихильником розповсюдження культури винограду за межами Дону та Астрахані. Крім висловлювань про користь культури винограду, в статті є багато цікавих і безсумнівно прогресивних для того часу рекомендацій: де краще висаджувати виноград, в який час, яким способом, як вкривати куці на зиму та інше. Тобто вже в першій друкованій роботі з культури виноградарства основною ідеєю було всебічний розвиток вітчизняного виноградарства і виноробства.

Не вдалось встановити й автора нотаток, поміщених в цьому журналі у випуску за серпень 1756 р. – «Вины около Везувия родящиеся». Це був перший випадок в російському друці, коли читачам повідомлялись відомості про закордонні вина, а

саме про знамените лікерне вино Лакрима Крісті (Сльози Христа), яке отримували на вулканічних ґрунтах у підніжжя Везувію [7, с. 3–4].

В наступні роки в цьому ж журналі, а потім і в «Санкт-Петербурзьком ежегодном сочинении» (щоденна суспільно-політична газета) та в інших періодичних виданнях того часу зрідка появлялись нотатки та невеликі статті, які частіше були перекладами і містили поради з виноградарства та виноробства. Декілька із них:

- «О допознании бочек вином» (1780 р.)
- «О хранение свежего винограда на долгое время целым» (1783 р.)
- «О том, как делают шампанское вино, гораздо лучше делаемого из березовицы и почти ни в чем не уступающее настоящему» (1783 р.)
- «О сделании напитка, похожего почти совсем на виноградное вино» (1784 р.)
- «О некотором средстве к поправлению худых вин и к сделанию их здоровыми» (1787 р.) [10].

В 1765 р. в Петербурзі було організоване Вільне Економічне товариство – перше в Російській імперії науково-економічне товариство, формально незалежне від будь-яких урядових інституцій. Метою товариства було розповсюдження в державі вигідних відомостей для землеробства і промисловості та питання щодо реформування сільського господарства взагалі. Товариство намагалось поширювати наукові знання, для чого було створено власне періодичне видання «Труды Императорского Вольного Экономического общества» (1766–1915 рр.). Серед інших справ товариство займалось і тим, що оголошувало конкурси-задачі на поставлені теми. Кращі роботи друкувались в працях та нагороджувались.

На оголошене товариством завдання «Які засоби до поспішних дій для кращого розведення чи вирощування винограду і в тих провінціях Російської імперії, в яких він уже знаходився», поступила відповідь В. Фрібе, «приватного вченого в Марієнбурзі в Ліфляндії».

Відповідь В. Фрібе представляла собою велику роботу (169 сторінок) та містила доволі детальний опис:

- районів, найбільш сприятливих для виноградарства,
- рекомендованих сортів для закладання виноградників,
- способів збору і переробки винограду, які використовувались в той час,
- догляду за вином і виробництва оцту.

Автор відмічав про низьку культуру виноградарства і особливо виноробства в Криму, Кізяре (на Теречі), Астрахані, Азові та Черкаську (на Дону) та давав свої пропозиції, як «поправити взагалі практичне розведення винограду і довести його до досконалості».

Раціональним засобом для цього Фрібе вважав запрошення з Німеччини і Угорщини 14 виноградарів і виноробів і 6 «винних бочарів». Працювати вони повинні в підпорядкуванні двох директорів. У віданні одного із них повинно знаходитись виноградарство Кримське, Азовське,

Черкаське, а іншого – Астраханське і Кізярське. Кожен із іноземних спеціалістів повинен вивчити трьох-чотирьох «молодих російських людей, яким вони повинні при їх роботі показувати кожен прийом у вирощуванні виноградників». Автор рекомендував закупити за кордоном чубуки винограду кращих іноземних сортів. Витрати на всі ці заходи, за думкою Фрібе, повинні були становити 60 тис. рублів, але витрати можуть бути покриті прибутками від виноградарства і виноробства вже через 8 років. Але проект Фрібе так і не був втілений в життя [7, с. 4].

В «Бібліографічному покажчику книг, брошур і журнальних статей по виноградарству і виноробству» [10], складеному В. Є. Таїровим в 1891 р., згадується лише одна книжка, видана в XVIII столітті з виноградарства. Це переклад з німецької «Погребщик, или полное наставление, как обходится с виноградными винами с начала собирания винограда, как содержат старые вина, испортившие поправляются и как составляют разные вина сложные» в 1788 р. Книга містила 210 сторінок і була надрукована в університетській типографії.

Історія зберегла імена тих, хто стояв у витоків кримської науки про виноград. Першим серед них слід назвати академіка Петербурзької Академії наук Петра Симона Палласа (1741–1811). Він організував і очолював експедиції Академії в маловивчені місцевості Росії, збирав, опрацьовував та публікував матеріали про природні багатства обстежуваних областей, а також з геології, ботаніки, зоології, етнографії, землеробства та ін.

Поселившись в Судаку в 1796 р. і маючи тут свої виноградники, Паллас намагався підняти культуру винограду доступними йому засобами. В роботі «Второе путешествие по Крыму в 1793–1794 гг.» він дав опис культури винограду в цьому районі, багато уваги при цьому приділяв місцевим та завезеним сортам [6].

Паллас першим звернув увагу на сорто-районування винограду і дав цінні рекомендації з правильного вирощування цієї культури. Йому належить перший дослід акліматизації токайської лози в Судаку. Він запропонував висувати кращі сорти винограду з Італії і Франції для лікерних південно-берегових вин. В Російській імперії перший опис сортів знаходимо саме в роботі Палласа «Опис виноградних садів в Астраханській губернії» (1802 р.) [5].

Праці Стевена (1781–1863) – першого директора та засновника Нікітського саду, російського вченого-ботаніка шведського походження, почесного члена Петербурзької Академії наук друкувались в журналах у вигляді «огляду», «коротких звітів» про успіхи шовківництва, виноробства і садівництва, а іноді спеціальні статті – наприклад, про шкідників винограду, про кілки для винограду та інше. Серед них: «План Экономо-ботаническому саду под. деревнею Никитою (1813)» [9] та «Краткое описание Императорского Никитского сада» [8]. Ці статті, та і всі починання Нікітського саду в галузі виноградарства та

виноробства ставали відомими у всіх південних областях Росії.

В періодичних виданнях публікувались окремі статті Олександра Боде (займав посаду директора Судацького виноробного училища з 1824 по 1828 рр.) з виноробства, як правило Криму. Боде склав перше в Росії керівництво з виноградарства і виноробства «Руководство по виноградному садоводству и виноделию в южных губерниях России» [2] та видано у вигляді додатку до «Трудов Императорского Вольного Экономического общества» (1833 р.), в якому було описано 32 кращих для Криму сорти винограду.

Великий вплив у розвитку виноградарства півдня України в XIX ст. відіграло Товариство сільського господарства Південної Росії (центр в Одесі), створене у 1828 р. з ініціативи М. С. Воронцова. Основним завданням Товариства було сприяння розвитку виноградарства в Новоросійському краї та Бессарабії. Поступово Товариство об'єднало кращих науковців півдня Росії у цій сфері господарювання та організувало конкурси, виставки, рекомендувало нові сорти рослин, видавало спеціальні додатки до газет, щомісячні листки, бюлетені тощо.

Одним із таких видань є журнал «Записки императорского Общества сельского хозяйства Южной России» – це друкований орган Імператорського Товариства сільського господарства Південної Росії, що виходив в Одесі з 1830 р., спочатку під назвою «Листки» («Bulletins») як додаток до місцевих газет «Одесский вестник» та «Journal d'Odessa», а з 1841 р. вже як «Записки Императорского Товариства сільського господарства Південної Росії». Всього вийшло в світ вісімдесят дев'ять томів. У «Записках» друкувались законопроекти і урядові розпорядження, протоколи засідань і звіти Товариства, доповіді про діяльність вітчизняних та іноземних сільськогосподарських товариств, дослідних станцій, з'їзди сільських господарів, земств, бібліографічні нотатки про нові видання, статті та посібники з питань виноградарства та інших галузей сільського господарства.

Серед перших найбільш важливих робіт присвячених виноградарству Бессарабії є праці К. І. Тардана (1812–1856), вихідця із Швейцарії, який в першій половині XIX ст. створив промисловий виноградник в районі Акермана (сьогодні м. Білгород–Дністровськ Одеської області) та все життя вивчав розвиток виноградарства Бессарабії і прилеглих до неї районів, на протязі двадцяти років розробляв і багаторазово перевіряв на практиці раціональні прийоми ведення галузі. В Швейцарії Тардан вивчав ботаніку в знаменитого натураліста професора Декандоля Огюстена Пирана – учня Ж. Кювье і Ж. Ламарка. Тардан був активним членом Товариства сільського господарства південної Росії.

Всього Тарданом було опубліковано 12 робіт. Його праці заслуговують і сьогодні великої уваги та вивчення. В «Записках императорского Общества сельского хозяйства Южной России» були опубліковані наступні його статті:

– «О разведение винограда в Бессарабии» (1846 р.);

– «Садоводство. Вредные для плодовых деревьев насекомые, и более действительные средства истребления их» (1852 р.);

– «Садоводство. Болезнь винограда в Бессарабии» (1852 р.) [3, с. 25–26].

В першій опублікованій статті Тардана «О разведение винограда в Бессарабии» описано про: приготування ґрунту до посадки виноградної лози, вибір саджанців, їх приготування та посадка, підрізання винограду, розмноження виноградних лоз відростками, обкопування виноградних кущів, оранку та внесення добрив, підв'язування виноградних кущів, прикривання лози землею, щеплення лози [12].

В роботі «Садоводство. Вредные для плодовых деревьев насекомые, и более действительные средства истребления их» Тардан описує основних комах–шкідників виноградників Бессарабії, зокрема гусениць; перераховує їх різновиди, детально описує кожен з них, розповідає, якої шкоди кожен з них завдає плодовим деревам та надає рекомендації боротьби зі шкідниками [13].

В статті «Садоводство. Болезнь винограда в Бессарабии» К. І. Тардан описує захворювання винограду оїдіум, яке завдало великої шкоди виноградникам Західної Європи, дійшло і до Шабо та негативно вплинуло на врожай винограду. Він зазначає: «... от 5000 больных кустов я получил не более 100 ведр вина самого дурного качества» [14, с. 518]. Також у цій статті автор надає рекомендації щодо боротьби з цим захворюванням, зокрема, він дає рецепт розчину, яким треба обробляти вражені хворобою кущі винограду.

Як додаток до «Записок» в 1853, 1854 та 1855 рр. друкувалось ґрунтове керівництво Тардана «Виноградарство и виноделие. Составленное для применения в Новороссийском крае и Бессарабии». Через декілька років ця робота була перевидана (1862 р.), а в 1874 р. видана в Одесі в типографії Ульріха і Шульце окремою книжкою під назвою «Виноградарство и виноделие с пояснительными рисунками» [3, с. 24–25].

«Виноградарство и виноделие» – це перший ґрунтовий посібник з виноградарства для сучасних районів Півдня України та Молдови. В ньому відображено багато практичних порад з раціонального ведення галузі, застосування більш удосконалених технологічних прийомів вирощування винограду, які описані на основі великого життєвого досвіду автора, його знань зі спеціальної літератури в інших країнах. Однак керівництво не було науковим дослідженням, в ньому відобразились погляди практичного виноградаря.

У вступній частині книги автор відмічає, що виноградарство та виноробство розвиваються в Бессарабії дуже повільно, так як цій галузі господарства приділяється дуже мало уваги. Далі він аналізує, чому тут вина поганої якості: виноградники ростуть у таких місцях, які іноді затоплюються, а з плодів, зібраних на таких

виноградниках, може вийти вино поганої якості; для розведення виноградників зазвичай обирають лози, які можуть дати найбільший врожай, але майже не звертають уваги на якість плодів; виноград залишають під відкритим небом, де він і бродить [15].

Книга складається з двох розділів: «Виноградарство» та «Виноробство». Перший розділ включає в себе 15 глав. В ньому подано: різні способи утримання виноградних лоз та різні сорти винограду; особливості обробки ґрунту, на якому росте виноград; особливості розмноження виноградної лози; технологія правильного висаджування винограду та підрізання виноградних кущів; особливості обробки виноградників; шкідники та хвороби винограду. Другий розділ розкриває особливості: збирання врожаю винограду, виробництва вина, псування вин та запобігання цьому процесу, покращення якості виноградного соку, технології приготування виноградного оцту та виробництва спирту із виноградних вин, вижимок та дріжджів. В кінці книжки були приведені рисунки інвентарю, який використовувався у виноградарстві та виноробстві та «Атлас виноградних гроздьєв» (малюнки грон і листя 25–ти сортів винограду).

Практична цінність робіт Тардана була дуже велика для свого часу. Вони були написані людиною, яка отримала прекрасну освіту з природознавства і який багато років завзято розробляв і багаторазово перевіряв на практиці раціональні прийоми виноградарства і виноробства.

Серед відомих науковців, які виконували велику роботу з вивчення наукових праць в області виноградарства і виноробства слід віднести Таїрова В. С. (1859–1938) – член–кореспондента та дійсного члена 18 російських та зарубіжних наукових товариств, з 1901 р. – члена, а з 1903 р. – віце–президента Міжнародної організації виноградарів і виноробів. Ним підготовлено книгу «Бібліографічний покажчик книг, брошур і журнальних статей з виноградарства і виноробства, надрукованих з 1755 по 1890 р. включно» [10], виданою Департаментом Землеробства в 1891 р., над якою автор працював майже 2 роки. Покажчик містить 4265 записів та складається з двох частин: 1) книги і брошури; 2) журнальні статті. В першій частині матеріал згрупований в хронологічному порядку, в другій – розміщений за тематичними розділами. В «Передмові» розміщений список переглянутих журналів з вказуванням їх скорочених назв; поміщений також список періодичних видань, в яких статей за темою не виявилось. Крім літератури за темою, в покажчик ввійшли видання навчальних закладів, курсів з виноградарства і виноробства, урядові розпорядження, відгуки про книги та брошури, статті про акциз, податки і мито на вино та інші напої. В кінці покажчика знаходиться алфавітний покажчик прізвищ авторів і перекладачів.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, бачимо, що основні результати досліджень в галузі виноградарства України в другій половині 18 –

першій половині 19 століть висвітлено в роботах П. С. Палласа, Стевена, О. Бодє, К. І. Тардана та інших.

Узагальнюючи результати дослідження з історіографії проблеми, автор доходить висновку, що в цілому наявна джерельна база з цього питання створює можливості для поглибленого вивчення історії зародження та становлення наукових засад з виноградарства в Російській імперії.

Список використаних джерел

1. Бернар, НГ., 2014. 'Історія виноградарства як науки: від Нікітського Ботанічного Саду до інституту «Магарач»', *Чорноморський літопис*, Вип.10, Миколаїв: видавництво ЧДУ імені Петра Могили, с.158–168.
2. Бодє, А., 1833. 'Руководство к виноградному садоводству и виноделию в южных губерниях России', *Труды Императорского Вольного Экономического общества*, Санкт–Петербург, с.4–166.
3. Босва, АР., 2012. 'Із джерел про історію швейцарських колоністів на Півдні України', *Вісник Одеського національного університету. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство*, Т.17, Вип.2 (8), с.23–32.
4. Макаренко, ПП., 'Очерки истории виноградарства Бессарабии и левобережного Поднепровья', Кишинев: *Штиинца*, 262 с.
5. Паллас, ПС., 1802. 'Описание виноградных садов в Астраханской губернии', *Труды Императорского Вольного Экономического общества*, Ч.ЛIV, Отд. VI, Санкт–Петербург, с.145–163.
6. Паллас, ПС., 1999. 'Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах', Пер. с немецкого Н. Ткачева, *Научное наследство*, Т.27, Москва: Наука, 246 с.
7. Поголя, МА., 1970. 'История виноградарства и виноделия Молдавии', Кишинев: *Карта Молдовеняскэ*, 183 с.
8. Стевен, ХХ., 1824. 'Краткое описание Императорского Никитского сада', *Украинский журнал*, №15, с.141–155.
9. Стевен, ХХ., 1918. 'План Экономо–ботаническому саду под деревнею Никитою (1813)', *Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии*, №55, с.2–8.
10. Таиров, ВЕ., 1891. 'Библиографический указатель книг, брошюр и журнальных статей по виноградарству и виноделию, напечатанных с 1755 по 1890 г. включительно', Санкт–Петербург: *тип.–лит. Винеке*, 196 с.
11. Тардан, К., 1846. 'О разведении винограда в Бессарабии', *Записки императорского Общества сельского хозяйства Южной России*, №3, с.262–278.
12. Тардан, К., 1852. 'Садоводство. Вредные для плодовых дерев насекомых, и более действительные средства истребления их', *Записки императорского Общества сельского хозяйства Южной России*, №6, с.320–332.
13. Тардан, К., 1852. 'Садоводство. Болезнь винограда в Бессарабии', *Записки императорского Общества сельского хозяйства Южной России*, №11, с.517–518.
14. Тардан, К., 1874. 'Виноградарство и виноделие с пояснительными рисунками', Одесса: *Тип. Ульриха и Шульце*, 224 с.

References

1. Bernar, NG., 2014. 'Istoriya vynogradarstva jak nauky: vid Nikits'kogo Botanichnogo Sadu do instytutu «Magarach» (History of viticulture as a science: from the Nikitsky Botanical Garden to the institute «Magarach»)', *Chornomors'kyj litopys*, Vyp.10, Mykolajiv: vydavnytstvo ChDU imeni Petra Mogyly, s.158–168.
2. Bode, A., 1833. 'Rukovodstvo k vinogradnomu sadovodstvu i vinodeliju v juznyh gubernijah Rossii (Guide to grape gardening and winemaking in the southern provinces of Russia)', *Trudy Imperatorskogo Vol'nogo Jekonomicheskogo obshhestva*, Sankt–Peterburg, s.4–166.
3. Bojeva, AR., 2012. 'Iz dzherel pro istoriju shvejcars'kyh kolonistiv na Pivdni Ukrai'ny (From sources about the history of Swiss colonists in the South of Ukraine)', *Visnyk Odes'kogo*

nacional'nogo universytetu. Serija: Bibliotekoznavstvo, bibliografonnavstvo, knygoznavstvo, T.17, Vyp.2 (8), s.23–32.

4. Makarenko, PP., 'Ocherki istorii vinogradarstva Bessarabii i levoberezhnogo Podnestrov'ja (Essays on the history of viticulture of Bessarabia and left-bank Dniester)', Kishinev: *Shtiinca*, 262 s.

5. Pallas, PS., 1802. 'Opisanie vinogradnyh sadov v Astrahanskoj gubernii (Description of grape gardens in the Astrakhan province)', *Trudy Imperatorskogo Vol'nogo Jekonomicheskogo obshhestva*, Ch.LIV, Otd. VI, Sankt-Peterburg, s.145–163.

6. Pallas, PS., 1999. 'Nabljudenija, sdelannye vo vremja puteshestvija po juzhnyim namestnichestvam Russkogo gosudarstva v 1793–1794 godah (Observations made during a trip to the southern provinces of the Russian state in 1793–1794)', Per. s nemeckogo N. Tkacheva, Nauchnoe nasledstvo, T.27, Moskva: *Nauka*, 246 s.

7. Peljah, MA., 1970. 'Istorija vinogradarstva i vinodelija Moldavii (The history of viticulture and winemaking Moldavia)', Kishinev: *Kartja Moldovenjaskje*, 183 s.

8. Steven, HH., 1824. 'Kratkoe opisanie Imperatorskogo Nikitskogo sada (Brief description of the Imperial Nikitsky garden)', *Ukrainskij zhurnal*, №15, s.141–155.

9. Steven, HH., 1918. 'Plan Jekonomo–botanicheskomu sadu pod derevneju Nikitoju (1813) (Plan for the Economic and Botanical Garden under the village Nikita (1813))', *Izvestija Tavricheskoj Uchenoj Arhivnoj Komissii*, №55, s.2–8.

10. Tairov, VE., 1891. 'Bibliograficheskij ukazatel' knig, broshjur i zhurnal'nyh statej po vinogradarstvu i vinodeliju, napechatannyh s 1755 po 1890 g. vkljuchitel'no (Bibliographic index of books, brochures and journal articles on viticulture and winemaking, printed from 1755 to 1890 inclusive)', Sankt-Peterburg: *tipo-lit. Vineke*, 196 s.

11. Tardan, K., 1846. 'O razvedenii vinograda v Bessarabii (On the cultivation of grapes in Bessarabia)', *Zapiski imperatorskogo Obshhestva sel'skogo hozjajstva Juzhnoj Rossii*, №3, s.262–278.

12. Tardan, K., 1852. 'Sadovodstvo. Vrednye dlja plodovyh derev nasekomye, i bolee dejstvitel'nye sredstva istreblenija ih (Gardening. Insects harmful to fruit trees, and more effective means of exterminating them)', *Zapiski imperatorskogo Obshhestva sel'skogo hozjajstva Juzhnoj Rossii*, №6, s.320–332.

13. Tardan, K., 1852. 'Sadovodstvo. Bolezn' vinograda v Bessarabii (Gardening. Disease of grapes in Bessarabia)', *Zapiski imperatorskogo Obshhestva sel'skogo hozjajstva Juzhnoj Rossii*, №11, s.517–518.

14. Tardan, K., 1874. 'Vinogradarstvo i vinodelie s pojasnitel'nymi risunkami (Viticulture and winemaking with explanatory drawings)', Odessa: *Tip. Ul'riha i Shul'ce*, 224 s.

* * *